

Interdyscyplinarnosc pedagogiki i jej subdyscypliny / Pod redakcja Zofii Szaroy, Franciczka Szloska / V польсько-український форум. – Краків, Польща. 2013. – С. 261-269.

УДК 371.2 (09)

І.І. Коновальчук

кандидат педагогічних наук, доцент

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

E-mail: gambrieli@yandex.ru

Міждисциплінарний підхід у дослідженні проблем педагогічної інноватики

У статті розглянуто значимість й можливості міждисциплінарного підходу в становленні й розвитку педагогічної інноватики як наукової галузі й навчальної дисципліни. Міждисциплінарність визначається провідним принципом синтезу знань різних наук у побудові теоретико-методологічних засад, розробці моделей і технологій реалізації освітніх нововведень. Евристичні ресурси міждисциплінарного підходу дозволяють розширити дослідницький потенціал педагогічної інноватики методологією й методами пізнання як гуманітарних так і природничих наук.

Ключові слова: інновація, інноваційний процес, міждисциплінарний підхід, міждисциплінарність, інтеграція, міждисциплінарний синтез знань.

Інноваційні процеси в сучасній освіті засвідчують якісно новий етап розвитку науково-педагогічних знань та освітньої практики. Для них характерною є тенденція до глибокого філософського осмислення сутності інноваційних змін в освіті, обґрунтування ролі культурологічних, соціальних, економічних та інших детермінант її оновлення, визначення ролі психологічних чинників інноваційної діяльності педагогів. Науковці при розробці стратегій і змісту модернізації освіти виходять за рамки традиційних педагогічних теорій, здійснюючи пошук та інтеграцію інноваційних ідей практично в усіх наукових галузях. Необхідність у синтезі й взаємозбагаченні існуючих теоретичних концепцій і технологій інноваційних освітніх процесів актуалізує потребу застосування в дослідженнях з педагогічної інноватики міждисциплінарного підходу, який дає змогу, охоплюючи широкий діапазон взаємодії наук, піднести на більш високий рівень обґрунтування методологічних засад оновлення освіти.

Міждисциплінарний підхід визначається одним із провідних у становленні й розвитку інноватики як самостійної наукової галузі знань (В. Дудченко, Ю. Карпова,

Ю. Кондратьєв, М. Лапін, Г. Менш, С. Міллер, А. Пригожин, Е. Роджерс, Б. Сазонов, В. Толстой, Ю. Сурмін, М. Туленков, Поль А. Хебіг, Й. Шумпетер та ін.).

Достатньо вагомим напрацюванням щодо реалізації принципів міждисциплінарності в освітній інноватиці представлені в роботах Ж. Аллака, Р. Акоффа, К. Ангеловськи, В. Андрущенко, М. Бєрулави, Б. Гершунського, В. Докучаєвої, В. Вершиніна, І. Зязюна, В. Кременя, С. Кримського, Ф. Кумбса, В. Лутая, В. Огнев'юка, Л. Подимової, Н. Нічкало, П. Сауха, В. Сластьоніна, Н. Юсуфбекової та ін.

Разом з тим аналіз змісту наукових робіт і навчальних педагогічних дисциплін показує, що в них як методологія так і практика інновацій часто розглядаються досить вузько, обмежуючись поясненням тільки з якоїсь однієї дисциплінарної концепції інноваційного процесу. Така ситуація негативно впливає на ефективність реалізації нововведень та на якість підготовки педагогів до інноваційної діяльності.

Мета статті полягає в аналізі доцільності й можливостей міждисциплінарного підходу в розвитку педагогічної інноватики як наукової галузі й навчальної дисципліни.

Складність і багатофакторність багатьох теоретичних і практичних проблем модернізації сучасної освіти відповідно до нових суспільно-економічних та інформаційно-культурологічних умов розвитку суспільства потребує для їх вирішення міждисциплінарного аналізу й синтезу здобутків різних наук. Закономірність і природність такого процесу пояснюється тим, що освіту, як особливу сферу життєдіяльності людини, не можна розглядати виключно як педагогічну реальність і зводити проблеми освіти лише до педагогічних аспектів. Система освіти в будь-якому суспільстві характеризується різноманітними зв'язками з різними науками й соціумом і виступає середовищем функціонування наукового знання. Більшість питань, що стосуються інноваційних змін системи освіти, постають як комплексні міждисциплінарні проблеми, що вимагають для їх аналізу та вирішення інтеграції гуманітарних і спеціальних знань. Теретико-методологічні концепції, що виникають на стику педагогічного й іншого знання, стають ядром нових інтегративних наукових дисциплін, основою конструювання наукових областей пізнання процесів інноваційного розвитку освіти.

Ключова роль у формуванні цілісної системи знань про інноваційні процеси в освіті належить інноватиці – інтегративній галузі знань, що охоплює питання методології й практики створення, оцінювання і реалізації інновацій. Специфіка інноватики полягає в тому, що вона є міждисциплінарною методологією особливого типу. Інноватика забезпечує таке інтегрування знань, у процесі якого спеціальні науки (економіко-управлінські, соціологія, психологія, кібернетика, філософія та ін.) зберігають свою

самостійність і специфічність, але їх теоретичні концепції і фактичні дані об'єднуються навколо методів дослідження проблем інновацій та інноваційної діяльності, інтегруючи різноманітні наукові знання з метою підвищення їх практичної ефективності.

Фундамент міждисциплінарного напрямку дослідження феноменів інновації заклали на початку XX століття роботи економістів і соціологів-теоретиків Г. Тарда, І. Шумпетера та М. Кондратьєва. Їх роботи дозволили окреслити циклічні закономірності науково-технічного прогресу, обґрунтувати ідею взаємодії технологічних та інституціональних зрушень.

Основні положення їх теорій стали підґрунтям сучасних інноваційних концепцій, в яких рушієм суспільного прогресу визнається не якийсь один фактор, а комплекс соціальних, технологічних, економічних та інших чинників та умов розвитку суспільства. Найбільший інтерес становлять теорії інноваційного процесу в єдності і взаємозв'язку всіх його стадій, а також результати досліджень соціальних аспектів інновацій, що представлені в роботах В. Аношкіної, Е. Дюркгейма, М. Лапіна, Ю. Карпової, А. Пригожина, С. Резванова, Б. Саймона, Н. Смелзера та ін.

Міждисциплінарні дослідження інноваційних процесів активізуються на початку 80-х років XX ст., вченими Міжнародного інституту системних досліджень в Австрії і Всесоюзного науково-дослідного інституту системних досліджень в СРСР, що було пов'язано насамперед із збільшеними потребами науково-технічного й соціально-економічного прогресу. Інноватика інтегрувала у своїх концепціях ідеї теорій модернізації, розвитку організацій та управління, здобутків системного аналізу й кібернетики, соціально-філософських і культурологічних доктрин, положення методології та методи досліджень соціології, загальної і соціальної психології, акмеології та інших наукових напрямків.

Розвиток інноватики як міждисциплінарної наукової галузі – наслідок об'єктивних тенденцій розвитку знання про виникнення нового й входження його в соціальну реальність у всіх сферах людської життєдіяльності. Інноваційні процеси стають об'єктом досліджень практично у всіх наукових областях, формуються певні напрямки інноватики, зокрема, виділяється окремо галузь освітньої інноватики. Розширення сфери і предмета досліджень інноватики пов'язано з потребами стрімкого соціально-економічного розвитку в постіндустріальну епоху, коли інновації стають основним чинником суспільного розвитку.

Необхідність наукового супроводу процесів модернізації освіти визначила пріоритетність нового вектору науково-педагогічних досліджень – вивчення закономірностей, принципів, способів, механізмів педагогічних нововведень,

систематизація яких привела до становлення самостійної галузі знань – педагогічної інноватики. Педагогічна інноватика належить до системи загального наукового й педагогічного знання. Вона виникла й розвивається на межі загальної інноватики, методології, теорії та історії педагогіки, психології, соціології і теорії управління, економіки освіти і є однією з фундаментальних дисциплін, яка суттєво прискорює процеси оновлення освіти [3, с. 17].

В Україні та країнах близького зарубіжжя перші кроки в процесі становлення педагогічної інноватики було зроблено в останнє десятиріччя XX ст. (Л. Даниленко, Ю. Коноржевський, В. Лазарєв, Л. Подимова, О. Попова, М. Поташник, В. Сластьонін, О. Хомерики Н. Юсуфбекова та ін.). Зокрема, виявлено рушійні сили модернізаційних перетворень у системі освіти, досліджено закономірності перебігу інноваційних процесів в освітній галузі, розпочата робота щодо визначення понятійно-термінологічного апарату педагогічної інноватики, здійснено класифікацію педагогічних нововведень, виявлено структуру інноваційної діяльності, надано характеристику окремих педагогічних інновацій тощо [2, с. 72].

Активізація інноваційних процесів в освіті пов'язана із зростанням динаміки соціальних нововведень, а також підвищення їх соціально-економічної значимості в сучасному суспільстві. У результаті інновації все більше стають об'єктом міждисциплінарної наукової галузі – інноватики, яка інтегрує в собі знання соціальних, гуманітарних, технічних і природничих наук. Інноватика вивчає, по-перше – сутність нововведень, їх соціальну природу, різновиди й роль у сучасному суспільстві; по-друге – умови, фактори й механізми виникнення нововведень, закономірності їх появи й задоволення потреби в них, а також роль ринкових, правових, адміністративних та інших механізмів у становленні, функціонуванні і розвитку інновацій; по-третє – процеси реалізації нововведень, фактори прискорення й гальмування, дифузії, перевірки й впровадження інновацій [9, с. 561-562].

Міждисциплінарність як принцип організації наукового знання відкриває широкі можливості взаємодії багатьох дисциплін при вирішенні комплексних проблем педагогічної інноватики. Поряд з терміном “міждисциплінарність” використовуються також терміни “трансдисциплінарність”, “мультидисциплінарність”. О. Князева й С. Курдюмов вважають ці поняття близькими один одному, хоча вони й мають деякі відмінності. “Міждисциплінарність”, з їхньої точки зору, означає перш за все перенесення методів дослідження і моделей з однієї наукової дисципліни в іншу; “трансдисциплінарність” характеризує такі дослідження, які йдуть “через” і “крізь” різні дисципліни і виходять “за межі” конкретних дисциплін, на більш високий рівень

(метарівень), який незалежний від тієї чи іншої конкретної дисципліни; “мультидисциплінарність”, у свою чергу, є характеристикою дослідження, в якому предмет вивчається одночасно кількома науковими дисциплінами. Тому доцільніше говорити про “трансдисциплінарні стратегії” і “міждисциплінарні дослідження”, бо “трансдисциплінарність” означає відправні пункти пошукової роботи та спрямованість досліджень, тоді як “міждисциплінарність” показує основний зміст дослідження [7]. В інноватиці дослідження сконцентровані в основному навколо проблеми підвищення ефективності інноваційних освітніх процесів за рахунок міждисциплінарних концепцій створення і реалізації нововведень.

Евристичні ресурси міждисциплінарного підходу дозволяють здійснювати осмислення інноваційних освітніх процесів не тільки в межах конкретної наукової дисципліни, а розширити дослідницький потенціал педагогічної інноватики методологією й методами пізнання як гуманітарних так і природничих наук. Міждисциплінарність у постановці проблем і підходах до їх вирішення проявляється в аналізі інноваційних теорій різних наукових галузей, виявленні змістових, логічних, функціональних зв'язків між ними, синтезу поглядів на інноваційні процеси й формуванні нових теорій та концепцій інновацій в освіті. У контексті інноваційних змін когнітивні практики проявляють тяжіння до міждисциплінарного синтезу, тому що міждисциплінарність пов'язана зі здатністю всебічно підходити до аналізу задач і дозволяє вивчати те, що неможливо побачити, сприйняти в межах однієї наукової дисципліни з її специфічними об'єктом, предметом і методами дослідження [8, с. 22].

Підґрунтям створення нових знань про інноваційні процеси в освіті, вважає В. Докучаєва, слугують відомості з різних наукових галузей (теорії творчості як розділу філософії, загальної теорії систем, педагогічної інноватики, педагогічної антропології, соціології, соціальної психології, соціальної педагогіки, теорії управління, концепції самоорганізації тощо), відбір яких актуалізований проблемою інноваційних перетворень у педагогічній теорії й практиці. Сенс збагачення однієї – педагогічної – галузі знань за рахунок інших полягає в цьому випадку в тому, що саме педагогічне знання інструментує різні аспекти людських знань і, таким чином, слугує системоутворюючим елементом у зазначеній їх сукупності. Оскільки ж є очевидним, що до виокремленого переліку включені як класичні галузі знань, так і порівняно нові, що утворені шляхом міждисциплінарного синтезу, то на разі варто говорити саме про новий міждисциплінарний конструкт, яким і постає інтегрально-педагогічна сукупність знань [4, с. 356-357].

Застосування міждисциплінарного підходу в педагогічній інноватиці пов'язано з потребою в синтезі й взаємозбагаченні існуючих концепцій інноваційного освітнього процесу. При цьому процес взаємопроникнення категорій, екстраполяції підходів проявляється як в узагальненні часткових так і в конкретизації загальних підходів, проникнення їх з однієї наукової галузі в іншу. В результаті це веде до створення інтегративної системи знань про інноваційні освітні процеси, яка цілісно й логічно відображає сукупність наукових уявлень про всі його складові й фактори. Тим самим, вважає М. Чапаєв, є підстави стверджувати "...про наявність спроби вирішення на освітньому рівні проблеми герменевтичного кола: для розуміння цілого необхідно зрозуміти його окремі складові, але для розуміння окремих складових уже необхідно мати уявлення про смисл цілого" [10, с. 31].

В. Докучаєва наголошує, що проблема створення, опанування й реалізації нового, що є надзвичайно актуальною в педагогічній теорії й практиці, реально постає як проблема міждисциплінарного знання (міжгалузева), яка нині перебуває в стані розробки. У зв'язку з цим одним з дослідницьких завдань слід вважати визначення на методологічному (філософському, загально-теоретичному) рівні поняття „інновація” [4, с. 60-61]. Перш за все стан розвитку інноватики як науки визначається сформованістю власного категорійно-поняттєвого апарату, без якого ніяка наука не має права претендувати на самостійний статус. Чітка й аргументована, внутрішньо несуперечлива система понять дозволяє проводити теоретичні й прикладні дослідження, в тому числі пов'язані з розробкою й реалізацією інновацій у загальноосвітніх навчальних закладах. У науковій теорії, яка є вираженням чогось цілого, тенденцією розвитку предмету дослідження, проявляється об'єктивність змісту понять науки, які певним чином пов'язані між собою й утворюють цілісність. Наукова теорія має місце при умові, коли узагальнені нею знання згорнуті в системі внутрішньо взаємопов'язаних між собою понять [11, с. 37]. Необхідно врахувати і той факт, що термінологічна невизначеність, неясність понять перешкоджає своєчасному осмисленню наукових досягнень в області інноватики та їхньої трансформації в освітні знання [6, с. 15].

Міждисциплінарний характер досліджень освітньої інноватики вимагає синтезу в системі педагогічного знання категорійно-понятійного апарату філософії, культурології, психології, соціології, менеджменту, етнології та інших наук. Принцип міждисциплінарності дозволяє екстраполювати в системі понять освітньої інноватики концептуальні положення філософської, загальнонаукової та міждисциплінарної методології. Разом з тим дослідники при визначенні понятійного поля освітньої інноватики часто, не вникаючи в концептуальний смисл і сутність, запозичають

визначення понять з інших наукових галузей і майже автоматично переносять їх на явища педагогічної дійсності, не завжди враховуючи специфіку інноваційних процесів в освітній сфері, що призводить до не зовсім точного розкриття їх сутності. При цьому, як пише І. Зязюн, “за однією й тією ж назвою категорії, підходу часто-густо приховуються різні, іноді суттєво відмінні чи навіть протилежні розуміння” [5, с. 59].

Концептуалізація категорії “інновація” в освітній сфері в якості способу її саморозвитку заставляє більш глибоко проникати в сутність самого явища інновації в освіті. Найбільш продуктивним цей процес Н. Юсуфбекова бачить у змістовому сенсі, оскільки він дозволяє оптимально поєднувати можливості інновації як особливої сфери теоретичного знання зі специфікою організації системи освіти в цілому й освітнього процесу зокрема [12, с. 7-8].

Все вищезазначене дозволяє трактувати інновацію як продукт міждисциплінарного синтезу й реконструкції в системі педагогічних знань нових ідей, теорій, технологій та їх реалізації в практиці інноваційної освітньої діяльності.

Значимість міждисциплінарного дослідження інноваційних освітніх процесів обумовлюється також тим, що теорії, прийняті в педагогічних науках в якості зразків для вирішення практичних задач змін в освіті, як правило, не забезпечують у повній мірі виконання цієї функції. Це обумовлено тим, що розвиток науки й освіти в сучасному світі все більш визначається міждисциплінарною конвергенцією та інтеграцією різних областей знання. Здатність оперувати різними типами знання у вирішенні практичних і теоретичних проблем стає фундаментальним ресурсом інформаційних суспільств.

Примноження і розвиток нових знань у сучасній науці в основному відбувається за рахунок відкриттів, що здійснюються на стику областей різних наукових дисциплін, оскільки традиційне поле предметних знань вже практично вичерпало свої потенціали. Якщо класичний етап розвитку науки охарактеризувався прискореною диференціацією знання, виділенням окремих наукових дисциплін, а для некласичного етапу в більшій мірі був типовий внутрішньодисциплінарний синтез наукових знань, то для постнекласичного етапу стає необхідним міждисциплінарний синтез знань, у рамках якого виявляються два напрями – синтез, який не виходить за межі суспільних і гуманітарних наук, і синтез, здійснюваний у всьому просторі наукового пізнання без будь-яких дисциплінарних обмежень [8, с. 23].

Методологічний арсенал сучасної педагогіки спрямований на локальну модифікацію навчально-виховного процесу й не вирішує проблеми системних інноваційних змін в освіті. У зв'язку з цим педагогічна інноватика потребує як теоретичного осмислення так і практичних методів аналізу проблем, які неможливо

вирішити тільки в координатах педагогічної методології. Саме міждисциплінарний підхід представляє розвиток системи освіти як складний процес її взаємодії зі всіма соціальними системами, як взаємопроникнення нового зі всіх наукових і практичних сфер в освітню систему, що спонукає її до самоорганізації й саморозвитку. Міждисциплінарний аналіз тенденцій і закономірностей розвитку освіти як суспільного явища виводить дослідників на метатеоретичний рівень побудови моделей інноваційного процесу та їх концептуалізації в освіті. В процесі міждисциплінарного синтезу інноваційних теорій створюються нові системи знань, яким притаманні емерджентні властивості внаслідок синергетичного помноження пізнавальних і перетворюючих можливостей тих складових, що їх утворюють. Міждисциплінарність уможлиблює діалог, взаємодію, взаємозбагачення, а не заперечення різних методологій у дослідженні інновацій. В. Василькова в якості основного методологічного принципу ведення міждисциплінарного дискурсу визначає необхідність виходу за межі внутрішньої дисциплінарної парадигми, з метою ослаблення притаманних їй обмежень, необхідність розширення способів опису реальності, якими володіють окремі дослідники, і зсуву сприйняття в метапозиції по відношенню до парадигмальних підходів окремих учасників міждисциплінарного дискурсу [1, с. 72].

Міждисциплінарний підхід спроможний забезпечити комплексне обґрунтування і розробку функціонування інноваційних освітніх процесів на методологічному, теоретичному й технологічно-практичному рівнях. Мета методологічного рівня дослідження інноваційних освітніх процесів полягає в інтеграції закономірностей і принципів, взаємодоповненні різних концепцій і методів наукового пізнання сутності та джерел зародження, становлення й утвердження нового у педагогіці. Значущість теоретичних досліджень освітніх інновацій полягає в уточненні, збагаченні й систематизації понятійно-категоріального поля педагогічної інноватики, розробці типології інновацій, визначенні ефективних умов та шляхів створення, дифузії та реалізації нововведень, розробці критеріїв оцінювання нових ідей, теорій, технологій. Теоретичний рівень інтеграції представляє собою синтез концепцій, теорій, систем як безпосередньо в площині педагогічної інноватики, так і на міждисциплінарному рівні. У процесі міждисциплінарного синтезу вирішуються питання дифузії у педагогічну інноватику понять, концепцій, моделей, принципів, методів, онтологічних уявлень з інших наукових галузей, доцільності й правомірності їх застосування для розробки інноваційних освітніх теорій і технологій.

“Інтегративно-педагогічні концепції, конденсуючи в собі багатий набір інтегративних засобів, можуть бути використані в якості технолого-методологічного й

власне технологічного інструментарію здійснення інтегративно-педагогічної діяльності. Вони можуть на своїй основі народжувати інтегративно-педагогічні технології” [10, с. 48]. У плані дослідження теоретичних і технологічних засад реалізації інновацій у загальноосвітніх навчальних закладах міждисциплінарний підхід дозволяє синтезувати теорії інноваційних процесів з різних наукових сфер для моделювання інноваційних освітніх процесів і розробки інтегративних технологій проектування, експертизи, реалізації й моніторингу нововведень.

Міждисциплінарні дослідження педагогічної праксеології спрямовані на пошук шляхів застосування теоретичних концепцій, вирішення практичних проблем освіти, отримання конкретних результатів у практиці інноваційної діяльності навчальних закладів. У міждисциплінарному ракурсі праксеологічні задачі безпосередньо пов'язані з прикладними потребами педагогічної інноватики й охоплюють всі підструктури інноваційної діяльності: цілі, принципи, зміст, методи, засоби й форми. Тому технологічний рівень інтеграції практико орієнтованих знань спрямований на виявлення ефективних механізмів проектування, упровадження та застосування інновацій, розробку методики їх експертизи, оптимальних форм здійснення та моніторингу інноваційної діяльності.

Таким чином міждисциплінарність проходить як провідний методологічний принцип через всі рівні педагогічної інноватики: гносеології, аксіології, праксеології, інтегруючи методологічні, концептуальні, теоретичні й технологічні знання, тобто через всю складну структуру інноваційного процесу.

Міждисциплінарний підхід є одним з найбільш евристично перспективних у дослідженні теоретичних і практичних проблем педагогічної інноватики та розробці ефективних моделей і технологій реалізації нововведень в освіті.

Список використаних джерел

1. Василькова В. В. Междисциплинарность как когнитивная практика (на примере становления коммуникативной теории) // Коммуникация и образование. Сборник статей под ред. С. И. Дудника. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. – С. 69-88.
2. Гавриш І. В. Теоретико-методологічні основи формування готовності майбутніх учителів до інноваційної діяльності: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. / І. В. Гавриш. – Харків, 2006. – 572 с.
3. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: Навч. посіб. / І. М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.

4. Докучаєва В. В. Теоретико-методологічні основи проектування інноваційних педагогічних систем: Дис. ... д-ра. пед. наук. 13.00.01 / В. В. Докучаєва. – Луганськ, 2007. – 481 с.
5. Зязюн І. А. Філософія педагогічної наукової методології / І. А. Зязюн // Професійна освіта: педагогіка і психологія. Україно-польський журнал. – 2007. – № 9. – С. 49-69.
6. Карпова Ю. А. Введение в социологию инноватики: Учебное пособие / Ю. А. Карпова. – СПб.: Питер, 2004. – 192 с.
7. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика и новые подходы к процессу обучения / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.xaos.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=151&Itemid=1.
8. Кропотова Н. В. Университет как пространство междисциплинарной коммуникации / Н. В. Кропотова // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Мін-во освіти і науки України, АПН України, Нац. техн. ун-т "ХПІ". – Харків : НТУ ХПІ, 2008. – Вип. 18 (22). – С. 22-30.
9. Сурмин Ю. П., Туленков Н. В. Теория социальных технологий: Учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К.: МАУП, 2004. – 608 с.
10. Чапаев Н. К. Структура и содержание теоретико-методологического содержания педагогической интеграции: Дисерт. ... докт. пед. наук: 13.00.01 – общая педагогика. / Н. К. Чапаев. – Екатеринбург, 1998. – 387 с.
11. Чернілевський Д. В. Методологія наукової діяльності: навчальний посібник: Вид. 2-ге допов. / За ред. Д. В. Чернілевського. – Вінниця: Вид-во АМСКП, 2010. – 484 с.
12. Юсуфбекова Н. Р. Общие основы педагогической инноватики. Опыт разработки инновационных процессов в образовании (метод. пособ.) / Н. Р. Юсуфбекова. – М.: ЦС ПО РСФСР, 1991. – 91 с.